

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 5 Issue 6, p. 313-327, December 2012

**KLASİK DÖNEMDE OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMA ETKİ
EDEN FAKTÖRLER VE BU FAKTÖRLERİN ORTAYA
ÇIKARDIĞI SONUÇLAR**

*FACTORS AFFECTING AGRICULTURE IN THE OTTOMAN STATE CLASSIC AND
THE RESULTS OF THESE FACTORS*

Arş. Gör. Durmuş Volkan KARABOĞA

Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi ABD

Abstract

During the classical period of the Ottoman Empire (1300-1600) disciplined application of agriculture policy in both the state and loyal subjects were not allowed to undergo a less of revenue from production. However, in the ordinary course of agriculture activities for the realization of the importance of rules which are enforced by the state in this area, as well as the Ottoman farmers receive per unit area yield the highest possible number of blocks or factors affecting the present. Some of factors may occur as a part synchronising each other independently of the others can exposed development. Classical period of Ottoman lands agricultural activities and variety of agricultural products grown accordingly under the influence of geographical conditions and climate remains a serious XVI. and XVII. century with the Ottoman Empire that width of the geography, climate, diversity in collateral with the expansion of the spectrum had been playing an important role in increasing diversity in agricultural products. Classical Ottoman periods the development of active agricultural activities to continue and prevents the subsequent periods in the absence of ownership of the lands is also engaged in agriculture peasant, property safety lack of enough the farmer sector in line with the earth system and Jalal of riots brought about by the influence of the environment and tax collectors exposed to persecution, lack of transportation facilities are often faced droughts the tax burden on farmers is significantly agriculture include such factors as uncommercialization.

Key Words: Ottoman, Agricultural Production, Geography, Social ve Economic Order

Öz

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde (1300-1600), disiplinli bir tarım politikası uygulanarak hem devletin hem de reayanın üretim kaynaklı bir gelir kaybına uğramasına izin verilmemiştir. Ancak tarımsal faaliyetlerin olağan olarak gerçekleşmesi için devletin bu alanda uygulamaya koyduğu kuralların önemi yanı sıra Osmanlı çiftçisinin birim alandan mümkün olan en yüksek verimi alabilmesini etkileyen ya da engelleyen birtakım etkenler de mevcuttu. Bu etkenlerin bir kısmı birbirine senkron olarak ortaya çıkabildiği gibi bir kısmı da diğerlerinden bağımsız olarak gelişme göstermekte ve neticede Osmanlı ekonomisini ve içtimai hayatını ciddi anlamda etkileyecek gelişmelere sebebiyet vermekteydi. Klasik dönem Osmanlı topraklarında, tarımsal faaliyetler ve buna bağlı olarak yetiştirilen tarım ürünlerinin çeşitliliği, coğrafi şartların ve iklimin güçlü tesiri altında kaldığından XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu coğrafyanın genişliği, iklim çeşitliliğindeki yelpazenin genişlemesine paralel olarak, tarım ürünlerinde de çeşitliliğin artmasında etken rol oynamaktaydı. Klasik Osmanlı dönemindeki aktif tarımsal faaliyetlerin daha sonraki dönemlerde devam etmesini ve gelişmesini engelleyen etmenler içerisinde ise tarımla uğraşan köylünün toprağın mülkiyetine sahip olmaması, köylünün can ve mal güvenliğinin yeterince sağlanamaması, çiftçi kesiminin toprak sistemindeki çözümlü paralel olarak ve celali isyanlarının beraberinde getirdiği ortamın da etkisiyle yerel güçler ve vergi tahsildarlarının zulmüne maruz kalması, ulaşım imkânlarının yetersizliği, sıklıkla karşıya kalınan kuraklıklar, vergi yükünün önemli ölçüde çiftçinin üzerinde olması, tarımın ticarileşmemesi gibi faktörler sayılabilir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Tarımsal İstihsal, Coğrafya, Sosyal ve Ekonomik Düzen

Giriş

İnsanoğlu, ilk yaratıldığı günden itibaren beslenme ihtiyacını karşılayabilmek için öncelikle avcılık, toplayıcılık gibi faaliyetlere yönelmiş ve daha sonra bu gibi faaliyetlerin hayatın idame ettirilme sürecinde yeterli olamayacağını düşünerek tarımla meşgul olmaya başlamıştır. Daha sonra zirai faaliyetlerini belirli bir sistematığe yerleştirerek bu alanda uzmanlaşma sürecine girmiştir.

Günümüzün sanayileşen toplumlarında bile zirai faaliyetlere azımsanmayacak derecede önem verilmesi, aslında tarımın tüm dönemler boyunca önemini kaybetmediğini açıkça göstermektedir. Hiçbir devlet sanayileşmesini tamamladıktan sonra dahi tarımla uğraşmaktan vazgeçmemiş, aksine ileri teknolojik araçları kullanarak tarımdan mümkün olan en yüksek derecede verim almayı amaçlamıştır. Nitekim bugün dahi tarımın önemi göz ardı edilemeyecek kadar büyük iken 15. ve 16. yüzyıllarda gücünden ve ihtişamından tartışılmaz surette söz ettiren Osmanlı Devleti'nde de bu iktisadi faaliyet kolunun adeta bir devlet politikası haline gelmesi büyük bir anlam ifade etmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yıldan itibaren tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirileceği toprağın mülkiyet hakkını bizzat kendi uhdesinde bulundurması, zirai faaliyetlerin devlet gözetiminde yapılması sürecinin bir başlangıcı olmuştur. Yine devletin, toprağı işleme hususunda köylüye birtakım mükellefiyetler yüklemesi de toprak hukukuna dayalı bir anlayışı kabul ettiğini açıkça göstermektedir. Öyle ki; 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki nüfusun % 90'a yakın bir bölümünün kırsal alanda meskûn olması, devletin toprak hukukuna dayalı bir felsefeyi uygulamada haklı olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti, dönemin şartları dolayısıyla üretim kaynaklı bir iktisadi politika takip ederek, zirai üretimin her safhasını kontrol altında tutmak gayesiyle her sancağa özgü kanunnameler düzenleyerek üreticinin doğrudan kontrol altında tutulmasını amaçlamıştır. Devletin ekonomi alanında uyguladığı stratejilerin yanı sıra Osmanlı coğrafyasının içerisinde bulunduğu fiziki ve içtimai şartlar da zirai üretimi ciddi boyutta etkilemekte ve bu durum

sadece üretici kesimi değil aynı zamanda devletin o yıl için köylüden alması gereken vergi hâsıllarını da dumura uğratabilmekteydi.

I- Tarıma Etki Eden Faktörler

A- Coğrafya ve İklim

Tarımsal faaliyetleri direkt olarak etkileyen faktörlerin başında coğrafya ve iklim gelmektedir. İnsan topluluklarının iktisadi ve sosyal faaliyetleri, büyük ölçüde hayatlarını sürdürdükleri coğrafyanın iklimine göre şekil almaktadır¹. Günümüz devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti zamanında da tarımsal faaliyetler ve buna bağlı olarak yetiştirilen tarım ürünlerinin çeşitliliği, coğrafi şartların ve iklimin tesiri altında kalmakta idi. İklimin elverişliliği, tarım ürünlerinin gelişim sürecini doğrudan etkilerken, zirai ürünün yetiştiği bölgede iklimin müsait olması ise, bir taraftan ürünlerin gelişmesini ve olgunlaşmasını hızlandırmakta diğer taraftan da birim alandan yüksek oranda verim alınmasında önemli rol oynamaktadır.

Onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda gelişiminin doruğuna ulaşan Osmanlı Devleti, farklı türden manzaralara sahip bulunmaktaydı². Üç kıta üzerinde 10-50° kuzey paralelleri ile 10-60° doğu meridyenleri arasında uzanan Osmanlı Devleti³, Akdeniz kıyılarında nemli, Balkanlar'da ve Tuna ülkelerinde serin, Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası'nda ise son derece kurak bir iklime sahipti⁴. Bu durumda Osmanlı ülkesi, tropik iklim kuşağından başlayarak geniş çölleri de içerisine alan bu kuşağı aştıktan sonra, subtropik mıntıkeye geçiyor ve mutedil (ılıman) kuşağın ortalarına kadar uzanıyordu⁵. Dolayısıyla bu kadar geniş bir iklim varyasyonuna sahip Osmanlı coğrafyasında yağmur ve ısı miktarı çeşitlilik göstermekte ve bu da Osmanlı köylüsünün tarım faaliyetlerini derinden etkilemekteydi. Akdeniz kıyılarında Ocak ayında +5° 'lik sıcaklığın olması, burada zeytin ve zeytinyağı üretiminin gerçekleşmesinde etken rol oynarken Akdeniz'in alüvyonlu düzlükleri de susam üretimi için vazgeçilmez bir hayat sahası oluşturmaktaydı. Tarımsal faaliyetleri ve dolayısıyla zirai ürünlerin çeşitliliğini etkileyen, matematiksel konumdan kaynaklanan coğrafi faktörler olduğu gibi özel konumdan kaynaklanan coğrafi faktörler de tarım ekonomisini şekillendiren bir role sahipti. Öyle ki; Osmanlı Anadolu'sunun kuzeyinde ve güneyinde denizlere paralel uzanan yüksek dağ sıralarının bulunması, denizden gelen nemli hava kütlelerinin iç kesimlere girmesini engelleyerek iç bölgelerde şiddetli bir karasal iklimin hüküm sürmesine neden olmuş ve bu iklim çeşidi kendisine özgü bir bitki örtüsünü beraberinde getirdiği gibi karasal iklimin egemen olduğu bölgelerde de tarım ürünleri çeşitliliğinin sınırlı kalmasında etken rol oynamıştır⁶. Bu cümleden olmak üzere Osmanlı coğrafyasında karasal iklimin hüküm sürdüğü

¹ Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul, 2006, s. 274.

² W. Dieter Hütteroth, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihi Coğrafyası", *Türkler*, Ankara, 2002, c.IX, s.45.

³ Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma" *AÜDTCFD*, c.V, sa.2, Ankara, 1947.

⁴ W. Dieter Hütteroth, *Aynı makale*, s.45.

⁵ Şinasi Altundağ, *Aynı makale*, s. 187.

⁶ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988, s.11. Örneğin, Bitlis Sancağı'nda şiddetli karasal iklimin hüküm sürmesi ve buradaki arazilerin dağlık olması, tarımsal faaliyetleri olumsuz etkilemekle beraber tarım ürünlerinin çeşitliliğini de sınırlandırmıştır. Bkz. Ahmet Yılmaz, *413 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı (1555-1556)*,

bölgelerde bu iklime uygun olan tarım ürünleri yetiştirilmekte özellikle buğday ve arpa gibi hububat ürünlerinin üretimi başta olmak üzere, üzüm yetiştiriciliği ile mercimek, nohut vb. bakliyat türlerinin üretimi kesif olarak yapılmaktaydı.

Osmanlı ülkesindeki eyaletlerin sahip olduğu coğrafi özellikler, buralardaki tarım istihsalini ciddi anlamda etkilemiştir. Örneğin; Kıbrıs'ın yağmur mevsimi Kasım-Şubat ayları arasında olup yazı çok kurak ve sıcaktır. Bu yüzden burada ziraat sadece mümbit ve sulanması mümkün olan dar ve küçük vadilerde yapılabilmekte iken taşlık ve çorak bir araziye sahip olan Gürcistan Eyaleti'nde ise zirai faaliyetler yok denecek kadar az ölçekte gerçekleştirilmekte idi⁷. Mısır ise sahip olduğu verimli topraklar ve büyük sulama kanalları sayesinde tam bir tarım ülkesi konumundaydı⁸.

Nitekim Osmanlı'daki zirai faaliyetlerin genel olarak nehir teraslarının bataklık olmayan bölümlerinde ve tepeler üzerindeki düzlük alanlarda yoğunlaşması tarımın coğrafya ile olan sıkı münasebetini açıkça göstermektedir.

B- Kuraklık

İklim değerleri arasında sıcaklık, yağış, don olayları, güneşlenme durumu, kuraklık gibi unsurlar, tarıma etki eden etmenler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹ Özellikle hararetin yüksek olduğu aylarda rutubetin az olması anlamına gelen kuraklık, Osmanlı tarımını, o dönemin şartlarında oldukça şiddetli tesiri altına almaktaydı. Anadolu coğrafyası, bulunduğu konum dolayısıyla farklı yağış rejimine sahipti. Anadolu'da; Orta Anadolu, Tuz Gölü çevresi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, denizsel iklimden uzak kalan ve dağlık bir yapıya sahip olan doğuda ise Erzurum, Erzincan, Elazığ yarı kurak özellik taşıymaktaydı¹⁰. Dolayısıyla iklim ve coğrafya ile yakından ilişkili olan kuraklık, yaz mevsiminde Anadolu'nun büyük bir bölümünde etkili olmaktadır.

Yağmurun bol olduğu yıllarda, bereketli mahsuller alınmakta, kurak yıllarda ise mahsul azalmakta ve bazı seneler tamamıyla mahvolmakta idi¹¹. Anadolu'nun bazı yörelerinde kuraklığın etkisinin üç yıl gibi çok uzun bir süre devam etmesi ise bu bölgede yaşayan çiftçilerin mağduriyetini daha da artırmakta idi. Dolayısıyla toprağa bağımlı bir hayat süren köylüler, kuraklığın etkisini azaltmanın çaresini bulma yoluna gitmekte¹², ancak bu konuda herhangi bir çare bulamayınca buldukları bölgeyi terk etmek zorunda kalmaktaydılar. Örneğin; 1559-1560 yıllarında Karadeniz'in kuzey kesimindeki Osmanlı topraklarında yani Kırım bölgesinde şiddetli bir kuraklık hadisesi yaşanınca ve buralarda göç hareketleri baş göstermiştir¹³. Klasik dönem Osmanlı şartlarında halkın büyük bir kesiminin toprağa bağlı olarak geçimini sağlıyor olması dolayısıyla kuraklık gibi önemli bir hadisenin devlet ve halk üzerinde doğuracağı sonuçları kestirememek mümkün değildir. Nitekim bu doğrultuda tarımla

(Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s.101.

⁷ Şinasi Altundağ, *Aynı makale*, s.194.

⁸ Şinasi Altundağ, *Aynı makale*, s.195.

⁹ Zeynep Dernek, *Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği*, Isparta, 2002 s.30.

¹⁰ Abdülkadir Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları)", *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2009, sa:9, c.II, s.144.

¹¹ Lütfi Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul, 1964 s.11-12.

¹² Yunus Özdeğer, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Meydana Gelen Bir Kuraklık ve Kıtık Hadisesi İle Bunun Sosyo-Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz Araştırmaları*, sa.19, Güz-2008, s.88.

¹³ Gilles Veinstein, "Karadeniz'in Kuzeyinde Büyük 1560 Kuraklığı: Osmanlı Yetkililerinin Durumu Algılayışı ve Gösterdikleri Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, (Ed. Elizabeth Zachariadou), İstanbul, 2001, s.298.

meşgul olan köylü halkın, kuraklık vakasının yaşanmadığı ya da bunun daha az şiddetle yaşandığı bölgelere göç etmek zorunda kalmaları, birçok çiftçinin arazisinin boş kalmasına ve tarımsal faaliyetlerin kesintiye uğramasına sebep olurken devletin de önemli oranda vergi kaybına sebep olmaktadır. Diğer taraftan kuraklığın getirdiği tehlike kadar olmasa da şiddetli dolu yağışı ve don olaylarının meydana geldiği zamanlarda da, tarımla işigal eden köylü reaya, çok zor durumda kalmaktaydı¹⁴.

C- Konar-Göçerlerin Hayvancılık Faaliyetleri

Akdeniz iklimi kuşağında, tarih boyunca ekincilik ile hayvan yetiştirme beraber yürümüş ve özellikle XVI-XVII. asırlarda geniş bir iktisadi faaliyet sahasını oluşturmuştur. Dağların çayırarla örtülü yüksek kısımlarında ve çöllerde büyük sürüler halinde beslenen hayvanlar mera'dan mera'ya ve mevsim değişikliklerine uyarak yaylaktan kışlağa sürülmek suretiyle beslenirdi. Büyük sürülerin bir meradan başka meraya geçmeleri ve yaylaktan kışlağa yürüyüşleri esnasında ekilmiş sahalardan geçmek mecburiyetinde kalmaları ve çok defa bu sahalara tahrip etmeleri, yerleşmiş köylü yani çiftçi ile çobanı menfaat tezadına düşürmekte idi¹⁵.

XVI-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda hayvan yetiştirme çok geniş bir iktisadi faaliyet alanı durumundaydı. Yerleşmiş ziraat ile meşgul köylülerin ciddi büyüklükte sürüleri olup bu sürüler umumiyetle köylerin hududu dahilindeki meralarda beslenirdi. Bir çok köylerin kendilerine mahsus yaylası olduğu için hububat tarımını çok da olumsuz etkilememekteydi. Ancak Anadolu ve Rumeli'de Yörük ve aşiretlerin yetiştirdiği hayvanlar, ziraat için büyük bir tehlike arz etmekteydi¹⁶.

Osmanlı toprakları içinde hayvan yetiştirme ile meşgul kalabalık bir nüfusun bulunması, ekilebilen araziye daraltıyor ve ziraati devamlı surette tehdit ederek memleket ekonomisi için mühim bir dava teşkil ediyordu. Sürülerin, mezru sahalardan civarından geçerken, çobanların dikkatsizliği yüzünden tarlalara girerek ve ekinleri yemek, çiğnemek suretiyle, çiftçileri zarara sokmaları sık sık görülen bir durum olduğu için tarımsal polis müessesesi ihdas edilmiş olmakla beraber birtakım kanunlarda da zirai emniyet düzenlemesi yapılmıştır¹⁷. Fatih kanunnamesinin 34. maddesinde aynen şöyle denilmektedir: “ *bir kimsenin atı veya öküzü ya kısrağı ekine girse davar başına beş akça cürüm alıp beş çomak. Buzağı girse bir akça çomak, koyun girse iki koyuna bir akça olup bir çomak urulur*”¹⁸. Bu hükümden de anlaşılacağı üzere, zarara uğrayan çiftçinin zararı tazmin ediliyor ve sürü sahiplerini dikkatli ve uyanık bulundurmak için de ekine giren her iki baş koyun için 1 akça para cezası alınıyor ve kendisine bir sopa vuruluyordu. Yine köylü halkın zirai hayatına büyük bir ehemmiyet veren Osmanlı Devleti, konar-göçerlerin hayvancılık faaliyetlerinin ekili tarım alanlarına zarar vermemesi için sürekli olarak divanda olağanüstü kararlar almakta ve bu konu hakkında hiçbir tavizde bulunmamaktaydı. Örneğin, Kütahya civarındaki konar-göçer taifesinin mezruat ve mahsulât arasında davar gezdirmeleri sonucunda bu bölgedeki yerleşik köylü reayanın bu durumdan zarar görmemesi amacıyla mezbur taifeye derhal hayvanlarını zapt altına almaları

¹⁴ Mehmet Yavuz Eler, “ XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler*, c. XIII, Ankara, 2002, bkz. s.768-769.

¹⁵ Lütfi Güçer, *Aynı eser*, s.13.

¹⁶ Lütfi Güçer, *Aynı eser*, s.14.

¹⁷ Lütfi Güçer, *Aynı eser*, s.16.

¹⁸ Ömer Lütfi Barkan, Barkan, Ö. Lütfi, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonomi- nin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar I, İstanbul, 1943. s.392.

bildirilmiş, aksi takdirde yine benzeri hal ve tavırlarda olurlar ise buldukları yerden çok uzak bir yöreye sürgün edilecekleri beyan edilmiştir¹⁹. Yine Bozok Sancağı'nda tahıl ekili araziye davar girerse o davarın sahibine beş sopa vurulacağı ve her sopa başına kendisinden birer akçe alınacağına dair zirai hayatı düzenleyici kanunlar tahsis edilmiştir²⁰. Ancak devletin almaya çalıştığı bu tür önlemler ilerleyen dönemlerde zaman zaman çeşitli iktisadi ve sosyal sebeplerden dolayı aksamalara uğrayarak ziraatle meşgul olan köylünün mağdur olmasına sebep olmaktadır.

D- Çekirge ve Tarla Faresi İstilasası

Çekirgeler, ansızın çölden gelip ekili alanlara üşüşen, belli bir yoğunluk kazandıktan sonra sürü halinde yaşayan²¹ ve geçtikleri yerlerdeki bütün ekili arazileri talan eden²² canlılardır. Sıcak rüzgârlarla uzun mesafelere taşınarak gündüzleri yer değiştiren ve akşama doğru yere inen 7-8 cm boyundaki çekirgeler, metrekaareye 150-200 adet düşecek bir yoğunluğa ulaşmaktadırlar. Bu, kilometrekarede iki yüz milyon çekirgeyi ifade eden bir yoğunluk demektir²³. Bu kadar yoğunluktaki çekirge sürülerinin ekili tarlaları istila etmesi köylüyü çileden çıkarmakta, tarlaların harap olmasına neden olmaktadır²⁴. Diğer taraftan bir çekirge yavrusu, günde kendi ağırlığı kadar besin yiyebilmekte ve bir çekirge, larva halinden erginliğe 3-3,5 ayda ulaşabilmektedir. Orta yaşlı yavruların meydana getirdiği sürülerin ağırlığının 250-300 ton olduğu düşünülürse, bu, böyle bir sürünün günde ortalama 250 - 300 ton yiyecek tüketmesi anlamına gelmektedir²⁵. Dolayısıyla bu durum, gerekli önlemler alınmadığı takdirde çekirge istilasına maruz kalan bir yerde büyük kıtlık ve felaket demektir. Diğer yandan tarla fareleri de özellikle sebze bahçelerindeki ürünlere zarar veren diğer canlılar arasında yer almaktaydı. Zirai mahsulün yetiştirildiği tarlayı çekirge ve tarla faresinin istilâ etmesi, köylünün tarımsal faaliyetlerini olumsuz etkilemekte ve çoğunlukla ürünün olgunlaşma sürecinde ortaya çıkan bu iki mahsulât düşmanının ürüne verdiği zararlar, beklenen orandan az ürün alan köylünün mutsuz olmasına neden olmaktadır.

Nitekim tarla faresi ve özellikle çekirge sürülerinin felaketine uğrayan yerlerde tarım ürünlerinin zayi olması; kıtlıklara, fiyat artışlarına, halkın vergi borçlarını zamanında ödeyememesine²⁶ ve dolayısıyla devletin önemli oranda vergi kayıplarına neden olmaktadır²⁷.

¹⁹ Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul, 1989, s. 205-206.

²⁰ Barkan, *Kanunlar*, s.127.

²¹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), İstanbul, 1997, s.10.

²² Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", *Türkler*, Ankara, 2002, c.X, s.725.

²³ Daniel Panzac, *Aynı eser*, s. 11.

²⁴ Örneğin; 1555-1556'da Manisa Kazası'nda mevsim şartlarının müsaid geçmediği esnada çekirge peydâ olunca bu zararlıya karşı, "sığırcık suyu" getirilmesi için 4 çavuş, Manisa'dan, suyun bulunduğu 14 kadılığa gönderilmiş; hatta İsfahan'a dahi adam gönderilmiştir. Ancak netice vermeyen bu tedbirler, çekirgelere karşı tesirli olmamış, ekili sahalar tamamen harâp bir hale gelmiştir. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s.243-244.

²⁵ Ertan Gökmen, "Batı Anadolu'da Çekirge Felaketi (1850-1915)", *Belleten*, c. LXXIV, sa.269, Yıl:2010 –Nisan, s.128.

²⁶ Bu gibi durumlarda devlet çekirge istilasına maruz kalan bölgelerden almış olduğu zirai vergilerin miktarında makul oranlarda indirime gitmiş ve mevcut biriken vergi borçlarının ödenmesi için köylü reyaya geniş bir zaman süreci tanımıştır. Mehmet Yavuz Erler, *Aynı makale*, s. 763.

²⁷ Ertan Gökmen, *Aynı makale*, s.165.

E- Tımar Sisteminin Bozulması Neticesinde Uygulanan Politikaların ve Mali Buhranın Tarıma Etkisi

16. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da ekime elverişli pek çok toprak emek darlığı nedeniyle boş durmakta idi. Nüfus artışıyla birlikte bu topraklar ekilmeye başlayınca, tarımsal üretim hızla arttı. Üretimin artmasının nedeni ekilen toprakların genişlemesiydi. Nitekim yüzyılın ortalarından itibaren yeni hane kuran reaya için ekilebilir toprak bulmak güçleşmeye ve ekilen toprakların artış hızı, nüfus artış hızının gerisinde kalmaya başladı²⁸. Dolayısıyla nüfus artışları nedeniyle tarımsal üretimin daha büyük bir bölümü kırsal alanlarda tüketilmekte²⁹ ve bu durum sonucunda tarımsal ürünlerin fiyatları değer fiyatlarının kat ve kat üzerinde seyretmekte idi. Kırsal alanda yetiştirilen zirai ürünlerin köylerde ve kentlerde hemen erimesi sonucunda tımar sahipleri, bu yetiştirilen ürünlerden elde ettikleri vergi gelirlerinden yoksun kalmakta idi³⁰. Diğer taraftan 16. yüzyıl dünya konjonktüründe meydana gelen gelişmeler de tımar sisteminin bozulmasında ya da kabuk değiştirmesinde etkin rol oynamıştır. Coğrafi keşiflerle ticaret yol ve dengelerinin değişmesi, yeni bölgelerden Avrupa'ya akan altın ve gümüşün bütün Akdeniz havzasını etkisi altına alan enflasyon baskısı, XVI. yüzyıl sonlarındaki nüfus artışı gibi etkenler, Osmanlı maliyesini sarsmaya başlamıştır. Aynı dönemde Avrupa'da ateşli silahlarla donatılmış daimi orduların karşısında geleneksel silahlarıyla savaşan Osmanlı tımarlı sipahi birliklerinin artık yetersiz kalmasından dolayı devlet daha fazla sayıda yeniçeri istihdam etmeye başlamış ve yeni askeri birliklerin maaşının ödenmesi sorunu Osmanlı maliyecilerinin en büyük uğraşı haline gelmiştir. Dolayısıyla dünyada aynı ekonomiden nakdi ekonomiye geçiş tımar sisteminin temel felsefesini³¹ bu şekilde yıpratmıştır. 1527-1528 bütçesine göre devlet maliyesi içindeki payı %37 olan tımar sistemi, XVII. yüzyıl başlarından itibaren nakdi ilişkilerin yaygınlaşması, fiyat hareketleri, harp teknolojisinin askerliği bir meslek haline getirmesi gibi dünya ekonomisinde ortaya çıkan yapısal değişikliklerle birlikte eski önemini kaybetmeye başlamış³² ve çöken tımar sistemiyle beraber Osmanlı toprak düzeni ile üretim mekanizmasındaki dengeler de sarsılmıştır³³.

Tımar sisteminin bozulmasına paralel olarak, devlet otoritesi de gittikçe zayıflamış ve yoğunlaşan siyasi ve ekonomik anarşi içinde sipahiler dirlikleri kendi mülkleri gibi tasarruf

²⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul, 2007. s.110.

²⁹ Şevket Pamuk, *Aynı eser*, s.111.

³⁰ Huri İslamoğlu, 16. yüzyılda görülen toprak üzerindeki nüfus baskısının, köylünün üretimine zarar verecek boyutta olmadığını, tam aksine köylünün ürünlere yenilerini(meselâ topraktaki azot eksikliğini gideren baklagiller) eklemekle ve yakmak ya da baltayla kesmek suretiyle ormanlık alanları tarıma açmakla, toprak üzerindeki nüfus baskısına karşı direnç gösterdiğini belirtmektedir. Bkz. Huri İslamoğlu, "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder), s.70.

³¹ Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, c.VI, İstanbul, 2008, s.245.

³² Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 2009, s.236. Tımar sisteminin çöküş sebepleri arasında, çok sayıda reayanın tımarlı sipahi sınıfı arasına karışması, tımarların ehil olmayan kişilere verilmesi de gösterilmektedir. Fatma Acun, "Klasik Dönem Osmanlı Eyalet Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulanması", *Türkler*, c. 9, Ankara, 2002 s.906. Tımar sisteminin bozulması hakkında bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Tımar", *İ.A.*, s.321.

³³ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, 1990, s.17.

etmeye başlamışlar³⁴ ve bu durum tımar kesiminin merkez maliyesi içerisine alınmaya başlaması yani tımar topraklarının iltizama verilmesi sürecinin başlamasına sebep olmuştur³⁵.

Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinden itibaren kullanılan bu yöntemle devlet, vergi toplama işini açık artırma yoluyla ve bir ya da üç senelik süreler için "mültezim" adı verilen özel kişilere devrediyor ya da satıyordu. Tımar düzeni dışında kalan bu vergi kaynakları, mukataalar³⁶ olarak adlandırılıyordu³⁷. Tımar düzeniyle karşılaştırıldığında iltizam³⁸, vergi ödeyen üreticiler için çok daha ağır koşullar getiriyordu. Tımar düzeninin mantığına göre sipahi, kendi uzun dönemli çıkarları açısından reayayı kollamak zorundaydı. Ağır vergilerle ve zor kullanarak reyanın ezilmesi yalnızca üretici için değil, artığa el koyan sipahi için de uzun dönemde olumsuz sonuçlar yaratabilecekti. Oysa bir mukataayı en fazla üç yıllık süre için ele geçiren mültezimin bu tür kaygıları olamazdı. Mültezim en kısa zamanda en fazla geliri toplamaya çalışıyor ve bu amaçla köylü üreticilere mümkün olan en ağır sömürü yöntemlerini uyguluyordu. Bu nedenle, iltizamın, tarımsal üreticiler üzerindeki baskıları, vergi yükünü artırdığı söylenebilir³⁹.

Nitekim tımar düzeni içerisinde köylü reaya, zirai aktivasyonunu güvenli bir şekilde ve gelecek kaygısı yaşamadan gerçekleştirmekte iken tımar sisteminin bozulması ve bu sistemin yerini iltizam uygulamasının alması, bir süre sonra iltizam sisteminin de merkez maliyesinin ihtiyaçlarını o günkü şartlar dâhilinde karşılayamaması sonucunda malikâne⁴⁰ sisteminin devreye girmesi ile beraber köylü reaya, ürettiği ürünün büyük bir bölümünü vergi olarak vereceği endişesinden dolayı zirai üretimini rahat bir şekilde gerçekleştirememiş ve dolayısıyla bu gelişmeler olağan tarımsal faaliyetleri olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla tımarların iltizama verilip mukataaya dönüştürülmesi, vergi konusu olan zirai işletmelerin verimsizleşmeleri ile sonuçlanmıştır.

F- Celali İsyanları

Osmanlı tarım istihsalini menfi yönde etkileyen bir diğer etmen de belirli bir periyotta meydana gelmiş olan ve tesirlerini uzun süre devam ettiren celali isyanları idi⁴¹. Bu isyanların meydana geldiği dönemde birtakım iktisadi ve sosyal değişimlerin yaşanması, aslında isyanları hazırlayan etmenlerin ne olduğu hakkında da bize umumi anlamda ışık tutmaktadır. Bu doğrultuda coğrafi keşifler sonucunda Amerika kıtasının keşfi, aslında bütün dünya ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin ekonomisini de derinden etkileyecek gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Öyle ki Yeni Dünya'dan (Amerika) gelen gümüşün, giderek artan miktarda

³⁴ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul, 1985, s.64.

³⁵ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.236; Devlet, artan fiyatlar karşısında tımar sistemiyle yeterli gelir elde edemeyince, iltizam usulünü reaya üzerinde baskıya yol açacak şekilde uygulamak zorunda kalmıştır. Ferhat Başkan Özgen, "Osmanlı Devleti'nin Diğer Devletlerle İktisadi İlişkisi" *Ekonomi ve Toplum*, sa:32, Mart-Nisan 2000, s.110.

³⁶ Mukataa, coğrafi sınırları ile alınacak vergilerin tür ve miktarları maliye tarafından saptanmış vergi kaynağı ya da kaynakları anlamına gelmektedir. Şevket Pamuk, *Aynı eser*, s.147.

³⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul, 2007, s.147.

³⁸ İltizam hakkında geniş bilgi için bkz. Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İltizam", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi'nde Sunulan Tebliğler*, Ankara, 1990, s. 453-457.

³⁹ Şevket Pamuk, *Aynı eser*, s.148.

⁴⁰ Devlet, iltizam usulüyle köylü kesimin mültezimlerin baskısı altında ezilmelerini önlemek amacıyla mukataaların sürelerinin uzatılmasını esas alan malikâne sistemini uygulamayı düşünmüştür. Mukataaların süresi uzatılırsa, mültezimlerin vergi kaynaklarına karşı daha dikkatli davranacakları umuluyordu. Şevket Pamuk, *aynı eser*, s.149.

⁴¹ Celali İsyanları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, "Celâli Fetreti", *AÜDTCFD*, Ankara, 1958, sa.1-2, s.53-107; aynı yazar, *Türk Halkının Dirlilik ve Düzenlik Kavgası*, İstanbul, 1995.

Osmanlı ülkesine girmesi, akçanın değerinin düşmesine neden olarak, fiyatlarda geniş çaplı dalgalanmalara yol açmıştır. Dahası, imparatorluğa giren paranın burada kalmayarak ipek yolu'nu takiben İran'a oradan da Hindistan'a geçmesi, Osmanlı ticaret dengesini büyük ölçüde olumsuz etkilemiştir. Akçanın değer kaybı, ulufeli askerlerin, özellikle kapıkullarının, enflasyonu karşılar oranda maaş istemelerine neden olmuş, talepleri reddedilince ayaklanma çıkarmışlardır: 1589-91 yıllarında yeniçeriler iki kere, 1593 yılında bir kere ayaklanmışlardır. Akçanın sürekli değer kaybetmesiyle⁴² enflasyon girdabına giren Osmanlı İmparatorluğu, akçayı devalüe ederek bu girdaptan kurtulmayı amaçlamış; ancak devalüasyon fiyatlarda büyük değişmelere yol açarak imparatorluğun ekonomisini krize sokmuştur. Akçanın devalüasyonundan sonra, standart Osmanlı akçasıyla aynı miktarda malın satın alınamaması, yalnız ulufeli askerler arasında değil, şehir ve köylerdeki halk arasında da sıkıntılar yaratmıştır⁴³. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın yarısına kadar nüfus artış hızı normal düzeyde seyrederken bu yüzyılın sonuna doğru nüfus önemli oranda artış göstererek Anadolu ve İstanbul bölgesinin nüfusu 5-6 milyondan 8-9 milyona yükselmiştir. Bu nüfus artışı, Anadolu'da topraksız ve işsiz bir kalabalığın oluşmasına neden olmuştur⁴⁴.

Dolayısıyla oluşan bu şartlar neticesinde Osmanlı zirai ekonomisini mühim oranda tesiri altına alan ve isyanlar furyası olarak addedilen "Celâli İsyânları" ortaya çıkmıştır. Anadolu köylülüğü, yani üretici tabaka, 1596-1650 arasında, kurulu düzeni büyük ölçüde sarsan bir dizi isyanla yerlerinden edilmiş, çiftlik sistemini de tesiri altına alan isyanlar, köylünün toprak üzerindeki aktivasyonunu da engellemiştir⁴⁵. Celâli mücadelesi döneminde zor durumda kalan köylüler, işledikleri toprakları terk ederek şehirlere göç etmişler ya da göçebe hayata geri dönmüşlerdir⁴⁶. Anadolu köylüsünün kitleler halinde göç etmesi, tarımda verimliliği etkilemiş, ürün yetiştirilecek mevsimde tarlaların boş kalmasına neden olmuştur⁴⁷.

Celali isyanları sonrasında reaya ile sipahilerin tımarları terk etmesi ve kent nüfusunun giderek artması, tarımsal üretime darbe vurmuş, devletin mali gelirlerini azaltmış ve kentlerin işe sorunlarını ağırlaştırmıştır⁴⁸. Nitekim Celâli hadiselerinin birden bire bir felaket halini aldığı 1603'te artık köylerde ziraat yapan insanların son derece azalması dolayısıyla ortaya çıkan buğday darlığı, tehlikeli bir afeti yaratmaya namzet olmuştur.

⁴² 1584'e kadar 55-60 akça olan bir duka altın, 1584'ten sonra akçanın değerinin %100 düşmesi sonucunda 120 akça olmuştur. Halil İnalçık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Genel Bir Bakış", *Ekonomi*, Doğu Batı, Ankara, 2006, sa:17, s.16.

⁴³ Fatma Acun, "Celâli İsyânları (1591-1611)", *Türkler*, Ankara, 2002, c.IX, s.696.

⁴⁴ Ali Rıza Gökbunar, "Celâli Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, CBÜİİBF, Yıl, 2007, c.XIV, sa:1 s. 14.

⁴⁵ Ali Rıza Gökbunar, *Aynı makale*, s.15.

⁴⁶ Fatma Acun, "Celâli İsyânları", s.704.

⁴⁷ Fatma Acun, "Celâli İsyânları", s.706. Hükümetin, isyan ve eşkıyalık olayları neticesinde harap olup, terk edilen köyler hakkında, 17. yüzyıl ortalarına doğru ilginç tedbirler aldığı bilinmektedir. Bu tedbirlerden birisi de, terk edilen köy veya kasabaların, buraları yeniden şenlendirebilecek, maddi ve manevi yönden söz sahibi bazı şahıslara verilmesiydi. Böyle kimseler merkezi hazineye her yıl; çok büyük bedeller ödüyor ve buna karşılık aldığı köy kendi neslinden gelenlere kalabiliyordu. Efkân Uzun, "Osmanlı Ülkesinde Görülen İsyân ve Eşkıyalık Olayları Hakkında Alınan Tedbirler Hakkında Bir Değerlendirme", *TÜBARD*, Niğde, 2009, sa: 25, s.188.

⁴⁸ Şevket Pamuk, *Aynı eser*, s.128.

II. TARIMA ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN ORTAYA ÇIKARDIĞI SONUÇLAR

A- Kıtık ve Ortaya Çıkardığı Neticeler

Kıtlıklar, meteorolojik şartlara bağlı olarak ne zaman, nerede ve hangi durumlarda ortaya çıkacağı önceden bilinmediği ve ölümcül neticeler verdiği için aynı zamanda bir afet olarak da değerlendirilir. Kıtlıkların ortaya çıkmasına sebep olan olaylar⁴⁹ oldukça fazladır ve bu olaylar da çoğu kere bir doğal afettir. Sel, yangın, kuraklık, deprem, çekirge istilâsı, aşırı soğuk ve sıcaklıkların da kıtlık hadiselerine yol açtığı bilinmektedir. Ayrıca eşkıyalık olayları, isyanlar ve harpler gibi siyasi ve sosyal olayların da kıtlık hadiseleriyle yakın ilişkisi vardır. Bu tür olayların arkasından da kıtlıklar yaşanmaktadır⁵⁰.

Osmanlı Anadolu'sunda baş gösteren kıtlıkların baş sebepleri arasında çekirge sürüsü istilaları yer almaktaydı. Öyle ki, Anadolu, 1550'den itibaren, bazen hafif, bazen orta şiddetli daimi bir kıtlık devrine girmiştir. Nitekim Bursa ve Balıkesir tarafında, 1525'ten 1527'ye kadarki süreçte müthiş bir çekirge tahribatı vuku bulmuş, 1528'de de ekinleri suyun altında kalan çiftçiler, çoğu tohumlarını bile alamamışlardı. Hükümet merkezinden Balıkesir Sancak Beyliğine ve kadınlara yollanan bir fermanla, 1528'de halkın yine çekirgeden endişe ettiklerinden bahsolunarak, çekirge yumurtalarının yok edilmesi için köylülerin seferber edilmeleri emir edilmiştir⁵¹. Yine 1564 yılında Anadolu'da büyük bir kıtlık vakası yaşanmış ve bu büyük kıtlığın doğurduğu açlık "halkı ot otlamak" zorunda bırakmıştır⁵². Nitekim meydana gelen kıtlıklar dolayısıyla halk ve yönetim ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır.

Çekirge sürülerinin ekin tarlalarına saldırısından kaynaklanan kıtlıkların yanı sıra bir de depo edilen hububatların yeterince iyi korunmamış olması da şiddetli kıtlıklara zemin hazırlamıştır. Örneğin; İstanbul'daki görevliler, depolardaki buğdayları bir ara iyi koruyamamışlar, bu da buğdayların bozulmasına sebebiyet vererek fırınlardan iyi ekmek çıkmamasına neden olmuş ve bu olayın arkasından da şiddetli kıtlık meydana gelmiştir. 1755'te, İstanbul'u açlık tehdit etmeye başlayınca bütün ümitler Karadeniz'den gelecek yetmiş adet buğday yüklü gemiye bağlanmıştı. Bu kez de gemiler, daha boğaza girmeden batmış, halk açlıktan bunalarak pirince hücum etmiş, pirincin de azalmaya başlaması, pirinç dükkânlarının halk tarafından yağmalanmasına neden olmuştu. Nitekim bu şiddetli kıtlık ortamı, zor bir süreçten sonra hükümet tarafından alınan sert önlemler neticesinde ortadan kaldırılabilmiştir⁵³. Kıtlıklara ortam hazırlayan diğer bir etmen de yaşanan kuraklık vakaları idi. Kuraklıktan kaynaklanan kıtlıkların hemen ardından hava şartlarının müsaid olmasıyla beraber tarımla uğraşan çiftçinin, direkt olarak hububat ekimine ağırlık vermesi, kıtlığın çiftçiyi ve onun efradını psikolojik anlamda derinden etkilediğinin önemli bir göstergesidir⁵⁴.

16. yüzyılın sonlarına doğru zuhur eden mali buhrana paralel olarak toprakların köylülerin elinden çıkması sonucunda geniş sınırlara sahip çiftlikler kurulmuş ve oluşan bu yeni zirai ekonomide daha ziyade hayvan beslemeye ehemmiyet verildiğinden pek çok arazi, yavaş yavaş mera haline gelmiştir. Çünkü hayvan beslemek hububat ekimine göre hem daha az

⁴⁹ Kıtlıkların ortaya çıkmasına sebep olan olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Kılıç, *Aynı makale*, s.718 vd. Ayrıca bkz. Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, İstanbul, 2010.

⁵⁰ Abdülkadir Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları)", *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2009, sa:9, c.II, s.144.

⁵¹ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.75.

⁵² Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s.288.

⁵³ Yücel Özkaya, *Aynı eser*, s. 328.

⁵⁴ Mehmet Yavuz Erler, *Aynı eser*, s.329.

zahmetli hem de daha çok kârlı idi. Bu yüzden meralar genişlemekle kalmıyor, ekilen tarlalar da sürülerden zarar görüyordu. Dolayısıyla Osmanlı Anadolu'sunda meydana gelen kıtlıkların önemli amillerinden birisini de üretim değişikliği (hububat ekimi yerine hayvan otlakçılığı) oluşturmaktaydı. Ortaya çıkan kıtlık dönemlerinde limanlara yakın yerlerde türeyen birtakım madrabazlar büyük depolar tesis ederek buğdayları mahalli narhlara nazaran, %20 ve bazen daha fazla bir fiyat farkı ile halktan toplayarak ambarlarına doldurduktan sonra, "Frenk gemilerine" satmaktaydılar⁵⁵. Dolayısıyla oluşan bu ortam zaten Anadolu'da mevcut olan kıtlık ortamını daha da şiddetlendirmekte, önü alınmaz sosyal ve iktisadi buhranlara neden olmaktaydı.

Nitekim çeşitli sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan kıtlıklar, imparatorluğun çeşitli yerlerinde, değişik zamanlarda kendisini göstermekte⁵⁶ ve meydana gelen yiyecek sıkıntısı ve pahalılık, mevcut fiyat istikrarını olumsuz yönde etkileyerek kaçakçılığın oluşmasına zemin hazırlarken bir yandan da halkın önemli bir kısmının yetersiz beslenmesine neden olmakta ve bu durum veba gibi Osmanlı dönemi için tehlikeli bir hastalığın ortaya çıkmasında da etken rol oynamaktaydı⁵⁷.

1- Fiyat Artışları

Fiyatların artışına sebep olan çeşitli unsurlar⁵⁸ mevcut olmakla birlikte bu hususta özellikle kıtlıkların beraberinde getirdiği ortam, piyasa fiyatlarındaki dengeyi olumsuz yönde etkileyerek fiyatlarda aşırı oranlarda artışların meydana gelmesine neden olmuştur. Arzin talepten fazla olması, bir kural olarak her zaman fiyatların yükselmesine sebep olmaktadır⁵⁹. Örneğin, 16. yüzyılın ikinci yarısında Urla'da, Mısır'da ve İstanbul'da kıtlıklar sırasında hububat fiyatları artış göstermiştir⁶⁰. Fiyat artışları büyük kentlerde olduğu gibi Anadolu'nun iç kısmındaki yöreleri de tesiri altına almıştır. Mesela; 1487 yılında bir müd⁶¹ buğday 55 akçe iken, 1582 yılında 130 akçeye, arpanın müddü ise 1487'deki fiyatı olan 40 akçeden 1582 yılında 80 akçeye yükselmiştir. Arpanın fiyatı yüz yıllık dönemde % 100 oranında artmışken, buğday fiyatındaki artış ise % 136 düzeyinde gerçekleşmiştir⁶². Fiyat artışlarından nemalanan muhtekirler, mahsulü üreticiden toplayıp stok ederek yüksek fiyatla yabancılara satmaktaydılar. Kaçakçılığa aracılık eden bu kişiler aynı zamanda iç piyasa fiyatlarının

⁵⁵ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.74.

⁵⁶ 1560 yılında Karadeniz'in kuzeyinde şiddetli kuraklıktan dolayı Azak, Eflâk, Özi ve Boğdan'da ciddi derecede zahire kıtlığı yaşanmıştı. Orhan Kılıç, *Aynı makale*, s.718; Celâli Fetretü denin devrin başlangıcı olan 1595 yılına gelindiği zaman, Anadolu iyiden iyiye açtı. Bu adı geçen devirde ve onu takip eden "Büyük Kaçgunluk"ta ise, köylüler çiftliklerini terk ederek, kitle halinde leventliğe geçtiklerinden, tam onbeş seneye yakın bir müddet, Anadolu, tarihi hiçbir devrinde görmediği bir kıtlık devri yaşamıştır. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.85.

⁵⁷ Osmanlı İmparatorluğunda görülen veba hastalığı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Daniel Panzac, *Aynı eser*.

⁵⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996, s.221-239.

⁵⁹ Orhan Kılıç, *Aynı makale*, s.728.

⁶⁰ Orhan Kılıç, *Aynı makale*, s.728.

⁶¹ 1 müd 20 kileye, 1 kile 20 okkaya, o da 25,656 kg'a eşittir. Bkz. W. Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s.51.

⁶² Ahmet Kankal, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara, 2004, s.229.

yükselmesine neden oldukları gibi üstelik içerdeki darlığı da arttırmaktaydılar⁶³. Madrabazlar, elde ettikleri buğday, pirinç vb. yiyecekleri depolarına doldurup, geceleri gemilere yükleyip, Bursa, İzmit yörelerine kaçırmakta ve oluşan bu ortam neticesinde fiyat artışları, sadece hububat fiyatlarını etkilemekle kalmayarak birçok faaliyet sahasını da denetimi altına almaktaydı. Örneğin; 1520'de işçi gündeliği 2-3 akça iken, 1609'da 18-20 akça; bir okka ekmek 1520'de yarım akça iken, 1609'da 4-8 akça; Fatih zamanında bir koyun 15-20 akça iken, 1609'da 217 akça, 1520'de bir kilo et 1,5-2 akça iken 1609'da 42 akça olmuştur⁶⁴. Yine bir dirhem gümüşün 3 akçaya eşit olduğu (100 dirhemden 300 akça) 1462 sıralarında, Bursa şehrinde unun kilesi (16 okkası) 3 akçaya satılmakta bu surette 1 akçaya 3 okka (4 kiloya yakın) ekmek almak mümkün olmaktadır. Yine aynı dönemlerde Kayseri'de buğdayın kilesi 6 akça, bir koyunun fiyatı 30 akça idi. Oysaki 1548'den itibaren eşya fiyatlarında muhteşem bir yükselme vuku bularak 6-7 akçaya satılan buğday, 12 akçaya; 30 akçaya satılan koyun 60 akçadan alıcı bulmaktaydı. Öyle ki buğday fiyatlarındaki yükseliş 1604'te de devam etmiş, Balıkesir'de buğdayın kilesi 90 akçayı bulmuştur⁶⁵. 1646 yılında Konya'da 450 dirhem ekmek 1 akçe iken 1661'de 60 dirhemi 1 akçe olmuştur⁶⁶. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda, XVI. yüzyıl sonundan XVII. yüzyıl ortalarına kadar fiyatlar, zirai faaliyetlerin azalmasına paralel olarak yaklaşık beş kat yükselmiştir⁶⁷. Tarım ürünlerindeki fiyat artışları da toprağı çok kârlı bir yatırım kaynağı haline getirdiği için büyük toprak sahipleri askeri sorumluluklarını terk ederek kârlarını artırmak amacıyla topraklarını genişletme yoluna gitmiş ve bu da mültezimlerden oluşan "kırsal ağa sınıfı" denilen bir zümrenin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁶⁸. Dolayısıyla bu ortam, sadece kendi çıkarını düşünen, devletin menfaatlerini ikinci plana atan ve üretim yapmakla mükellef olan köylüyü rant unsuru olarak gören yönetici sınıfın oluşmasına zemin hazırlayarak yönetim zincirindeki sağlıklı işleyişi de her geçen gün dumura uğratmaktaydı.

2- Göçler ve Toplumsal Düzenin Bozulması

Bir bölgede özellikle coğrafi mekândan dolayı bir kıtlık olayı yaşanıyorsa ve bu olaylar düzenli olarak her yıl devam etmekte ise, o bölge insanların bölgeyi terk ederek (celây-i vatan) başka taraflara gitmesi doğaldır. Ancak açlık sebebiyle yerini terk eden insanların XVI. yüzyıl dünyasında bir başka yere giderek rahatlıkla yeni bir düzen kurması da çok kolay değildir⁶⁹. Nitekim kıtlığın beraberinde getirdiği sosyal ve iktisadi sıkıntılar, köy yaşamını oldukça zorlaştırmakta idi. Büyük şehirlerin iaşesi için kadınların takdir ettikleri "narh-ı ruzi" den hububat ve erzak toplanması, çiftçi halkı büsbütün sıkılmakta idi. Hele çok vakit, zahirelerin nakli işi de ucuz bir kira ile köylülere yüklenmekte yahut kendi buğdaylarını götürüp şehir pazarlarında satmaları için yola çıkarılmakta idiler⁷⁰. Dolayısıyla köylerde meydana gelen bu ağır yaşam koşulları çok sayıda köylünün şehirlere göç etmesine neden olduğu gibi köylerini boş bırakan halkın mühim bir kısmı da sancak değiştirmek zorunda kalmıştır. Meselâ Amasya'dan, Ankara'ya ve Kırşehir'e gelip yerleşenler çok olduğu gibi, Bozok (Yozgat)'tan Ankara'ya vesair yerlere gidenler de çoktu. Maraş, Urfa gibi güney

⁶³ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi*, s.214-215.

⁶⁴ Yücel Özkaya, *Aynı eser*, s. 257.

⁶⁵ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 453.

⁶⁶ Bayram Ürekli, "XVII. Yüzyılda Konya'da Bazı Eşya ve Yiyecek Fiyatları", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993, s.349.

⁶⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul, 2010, s. 119. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.452-453.

⁶⁸ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1994, s.241.

⁶⁹ Orhan Kılıç, *Aynı makale*, s. 728.

⁷⁰ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.80.

vilayetlerinden Orta Anadolu'ya hicret edenler de az değildi⁷¹. Nitekim bu göçlere katılan köylü halk, kıtlık ve sosyal buhranın meydana getirdiği ağır yaşam koşullarından kurtulabilmek ve kendisine daha iyi yaşam koşulları hazırlayabilmek için buldukları bölgeleri terk etmek zorunda kalmışlardır.

Kıtlıklar, ayrıca toplum düzenini bozacak bazı sonuçlar da doğurabilmekte idi. Kıtlık yaşanan bölgede hırsızlık, cürüm ve cinayet, kaçakçılık, karaborsa, tefecilik vb. olayların yaşanması da kaçınılmaz duruma gelmekteydi⁷². Dolayısıyla kıtlık ve beraberinde getirdiği sosyal ve ekonomik olumsuzluklar devletin önlem almada ciddi sıkıntılara maruz kalmasına neden olmaktadır.

3- Büyük Şehirlerin İaşe Sorunu

Ekonomisi tarıma dayanan bir ülkede, artan nüfusla birlikte, ekilen toprakların sınırına ulaşması, eğer verimlilik artışları yoksa belirli bir noktadan sonra, ekonomik problemleri de beraberinde getirmektedir. İşte bu ekonomik problemlerden birisi olan iaşe sorunu, büyük kentleri ciddi derecede etkisi altına almıştır. İaşe sorununun büyük kentlerde önemli boyutlara ulaşma sebepleri olarak; kırsal üretimin kentin ihtiyaçlarına tam anlamıyla cevap veremez durumda olması ve Avrupalı tüccarların kırsal alanın tarımsal ürünlerini, Osmanlı ülkesinden daha yüksek fiyatlarla toplayıp Avrupa'ya aktarması, devletin tarımsal ürünlere getirdiği ihracat yasağının etkin bir şekilde uygulanamaması⁷³ ve tarımsal üretim miktarının azalmasına rağmen nüfusta artışların meydana gelmesi dolayısıyla zirai üretimin mevcut nüfusu tatmin edememesi gibi etkenler gösterilebilir⁷⁴. Özellikle büyük şehirlerde kaçak buğday ticaretinin daha bariz şekilde gerçekleşmesi buralardaki nüfusun ciddi oranda yiyecek sıkıntısına düşmesine neden olmuştur. Öyle ki, kıyı bölgelerinde yaygın olarak yürütülen kaçak buğday ticaretine ilişkin, resmi fiyatların %20 üzerinde fiyat veren vurguncuların Avrupalı armatörlere satmak üzere büyük miktarda buğday stokladıkları⁷⁵ bilinmektedir. Dolayısıyla buğday gibi önem arz eden zirai ürünlerin, yasak olmasına rağmen dış ticaret yoluyla ihracata yönelmesi, büyük kentlerde iaşe sıkıntısını daha da arttırmıştır.

Sonuç

Osmanlı'daki tarımsal faaliyetler, tımar sisteminin aktif durumda olduğu dönemlerde sistemli olarak devam etmesine rağmen tımar sisteminin daha doğrusu toprak teşkilatının bozulmasına paralel olarak da çözülme sürecine girmiştir. Bu anlamda Osmanlı tarım alanındaki aksaklıkların, XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra tımar sisteminin bozulma sürecine geçişi ile husule gelmesi, iki sistemin karşılıklı etkileşimin değerlendirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Klasik Osmanlı dönemindeki aktif tarımsal faaliyetlerin daha sonraki dönemlerde devam etmesini ve gelişmesini engelleyen etmenler içerisinde ayrıca tarımla uğraşan köylünün toprağın mülkiyetine sahip olmaması, köylünün can ve mal

⁷¹ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.449-450.

⁷² Orhan Kılıç, *Aynı makale*, s.728.

⁷³ Ferhat Başkan Özgen, *Aynı makale*, s.110.

⁷⁴ Örneğin, XVI. Yüzyılın ilk yarısında Marmara Bölgesinin nüfus bakımından kalabalık bir durumda olması, bu bölge halkına buğday temel ihtiyaç maddelerinin yetiştirilememesine neden olmuştur. Dolayısıyla bu durum, şehirlerdeki iaşe meselesi gibi önemli bir sosyo-iktisadi problemin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Mustafa Öztürk, *Aynı makale*, s.234.

⁷⁵ Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, (1300-1600), İstanbul, 2004. s.231.

güvenliğinin yeterince sağlanamaması, çiftçi kesiminin toprak sistemindeki çözülüşle paralel olarak ve celali isyanlarının beraberinde getirdiği ortamın da etkisiyle yerel güçler ve vergi tahsildarlarının zulmüne maruz kalması, ulaşım imkanlarının yetersizliği, sıklıkla karşı karşıya kalınan kuraklıklar, vergi yükünün önemli ölçüde çiftçinin üzerinde olması, tarımın ticarileşememesi gibi faktörler sayılabilir.

KAYNAKÇA

- ACUN, Fatma, “ Klasik Dönem Osmanlı Eyalet Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulanması”, *Türkler*, c. 9, Ankara, 2002, ss. 899-908.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, İstanbul, 1995
- ALTUNDAĞ, Şinasi “Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma” *AÜDTCFD*, , c.5, sa.2, Ankara, 1947, ss.187-197.
- ARIKAN, Zeki, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul,1991, ss. 279-306
- BARKAN, Ö. Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonomi- nin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar I*, İstanbul, 1943.
- BARKAN, Ö. Lütfi, “Tımar”, *İ.A*, c. XII, ss. 286-333.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988.
- CİN, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul, 1985.
- DERNEK, Zeynep, *Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği*, Isparta, 2002.
- EMECEN, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989.
- ERLER, Mehmet, Yavuz “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler*, c.13, Ankara, 2002, ss.762-769.
- ERLER, Mehmet, Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, İstanbul, 2010.
- GÖKMEN, Ertan, “Batı Anadolu'da Çekirge Felaketi (1850-1915)”, *Belleten*, c. LXXIV, sa.269, Yıl:2010 –Nisan, ss.127-180.
- GÜÇER, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964.
- GÜL, Abdülkadir, “Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları)”, *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2009, sa:9, c.II, s.144-158.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul, 2006.
- HİNZ, W., *İslamda Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990.
- HÜTTEROTH, W. Dieter “Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihi Coğrafyası”, *Türkler*, Ankara, 2002, c.IX, ss.45-53.

- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, (1300-1600), İstanbul, 2004.
- İSLAMOĞLU, Huri, "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder), ss.59-81.
- KANKAL, Ahmet, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara, 2004, s.229.
- KILIÇ, Orhan "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtliklar", *Türkler*, Ankara, 2002, c.X, ss.718-730.
- ÖZDEĞER, Yunus, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Meydana Gelen Bir Kuraklık ve Kıtlik Hadisesi İle Bunun Sosyo-Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz Araştırmaları*, sa.19, Güz-2008, ss.87-96.
- ÖZGEN, Ferhat, Başkan, "Osmanlı Devleti'nin Diğer Devletlerle İktisadi İlişkisi" *Ekonomi ve Toplum*, sa:32, Mart-Nisan 2000,ss.101-111.
- ÖZKAYA, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, İstanbul, 2007.
- ÖZTÜRK, Mustafa, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996,ss.221-239.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul, 2010.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul, 2007.
- PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), İstanbul, 1997.
- REFİK, Ahmed, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul, 1989.
- SHAW, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1994.
- ŞENER, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, 1990.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 2009.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 1985.
- UZUN, Efkan, "Osmanlı Ülkesinde Görülen İsyân ve Eşkîyalık Olayları Hakkında Alınan Tedbirler Hakkında Bir Değerlendirme", *TÜBARD*, Niğde, 2009, sa: 25, s.185-214.
- ÜREKLİ, Bayram, "XVII. Yüzyılda Konya'da Bazı Eşya ve Yiyecek Fiyatları", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993, ss343-370.
- VEİNSTEİN, Gilles, "Karadeniz'in Kuzeyinde Büyük 1560 Kuraklığı: Osmanlı Yetkililerinin Durumu Algılayışı ve Gösterdikleri Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, (Ed. Elizabeth Zachariadou), İstanbul, 2001,ss.297-306.
- YILMAZ, Ahmet, *413 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı (1555-1556)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.